

ВАЛЕНТИНА ТИТАРЕНКО*

Назви одягу та взуття тюркського походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст.

TYTARENKO, V.: Names of Clothing and Footwear of Turkic Origin in Northern Ukrainian Monuments of the 16th–17th Centuries. *Slavica Slovaca*, 60, 2025, No 2, pp. 241–249 (Bratislava).

The article analyzes words of Turkic origin found in Northern Ukrainian texts of the 16th–17th centuries. It is noted that Turkisms actively penetrated the Ukrainian language primarily with the realia they denoted. It was traced based on the dictionary of the Ukrainian language of the 14th–15th centuries that most of the analyzed lexemes entered the recipient language in the 16th–17th centuries. In the process of development, only isolated Turkisms passed into the passive vocabulary (*делія, делюра*), while the majority remained in active use, undergoing various lexico-semantic processes: expansion of lexico-semantic variants (*срмяк, жупан, кафтан, котак, сукман, опанча, шлик*), which was connected with a change in the external appearance of the realia; narrowing of semantics (*kobeniak*), semantic re-integration (*баимак, кобеняк, кунтуши, кутас, чобот, чуга, шуба*), and specialization of meanings (*баимак, чобот*).

Lexical dynamics, borrowings, lexical-semantic processes, Northern Ukrainian dialect, Old Ukrainian language, turkicisms.

Північне (поліське) наріччя – одне з трьох наріч української мови, поширене на півночі України, на півдні Білорусі, сході Польщі, частково Росії.¹ Воно є давнім, тому в ньому зберігається багато архаїчних рис на різних мовних рівнях, зокрема й слова, аналіз яких дозволяє простежити лексико-семантичні процеси, що в них відбувалися впродовж кількох століть. Щоправда, через відсутність проміжних фіксацій лексем (XVIII–XIX ст.) часто неможливо остаточно визначити, у який саме період відбулися зміни. Виразні ознаки північноукраїнського наріччя виокремлюються в багатьох пам'ятках XVI–XVII ст. (рефлексія $\text{ѣ} \rightarrow e$, $\text{ѣ} \rightarrow e$ (у ненаголошеній позиції) тощо (детальніше див. працю В. Мойсієнка²)), оскільки тогочасне мовлення північної території функціувало як один із

* Валентина Миколаївна Титаренко (Valentya Tytarenko), доцент, кандидат філологічних наук, ORCID: 0000-0003-4425-4670, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна, tytarenkovalja@gmail.com

¹ Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 482.

² Мойсієнко, В.: Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.: монографія. Житомир, 2006. С. 13–16, 379–384; Мойсієнко, В.: Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя: підручник. Київ, 2016. С. 27–31.

стандартів літературно-писемної староукраїнської мови. Тому доцільно аналізувати окремі мовні явища саме в пам'ятках цього ареалу та простежувати зміни на сучасному етапі.

У дослідженні схарактеризовано матеріал конкретного територіально-мовного утворення, тому при відборі пам'яток особливого значення надавали встановленню їх точної локалізації. Джерелами для статті слугували опубліковані тексти XVI–XVII ст. із північноукраїнських територій (акти гродських, підкоморських та земських урядів із Володимир-Волинського, Луцька, Житомира, Овруча, Києва, грамоти, універсали як державного рівня, так і приватні).

У становленні групи назв одягу в українській мові XVI–XVII ст. помітну роль відігравали різноманітні запозичення, з-поміж них відчутними були тюркські впливи. Слова тюркського походження найчастіше проникали разом із позначуваною реалією. Це були речі, які належали переважно представникам заможних верств населення, одяг був всіляких видів, виготовлений із різної тканини, різноманітно оздоблений. Еволюція таких номенів на північноукраїнських землях була різною: одні вийшли з ужитку разом із реалією, інші функціують і нині в поліських говірках, а частина назв почала позначати інші реалії, від окремих слів засвідчено похідні утворення.

Грунтовні розвідки про тюркські впливи в слов'янському мовознавстві можна прочитати в працях відомого польського тюрколога С. Стаховського. Окрім статей,³ автор опублікував лексикографічні праці «Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim»⁴ та «Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim»⁵ у яких висвітлено багатомовні польсько-турецькі контакти, подано історію та етимологію слів тюркського походження в польській мові, проілюстровано вживанням у польських текстах. Тюрксько-українські контакти та запозичення з тюркських мов в українській вивчали О. Гаркавець,⁶ Д. Гринчишин,⁷ В. Лучик,⁸ О. Макарушка,⁹ М. Рогаль,¹⁰ Ф. Туранли,¹¹ Р. Юналаєва,¹² Г. Халимоненко¹³ та інші мовознавці. Тюркізми як складова ширших студій в українській лінгвістиці були предметом досліджень Г. Войтів,¹⁴ С. Гриценко.¹⁵ У цій розвідці на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст. і лексикографічних праць XX–XXI ст.,

³ Stachowski, S.: Turcyzmy w języku ukraińskiej prozy pamiętnikarskiej pierwszej połowy XVIII wieku. In: Bolek, A., Fałowski, A., Zinkiewicz-Tomanek, B. (Eds.): Słowianie wschodni. Między językiem a kulturą. Kraków. 1997. С. 151–157.

⁴ Stachowski, S.: Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim. Krakov, 2007.

⁵ Stachowski, S.: Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim. Krakov, 2014.

⁶ Гаркавець, О. М.: Українсько-тюркські мовні контакти. In: Енциклопедія «Українська мова». Київ, 2004. С. 747–748.

⁷ Гринчишин, Д. Г.: Тюркські лексичні запозичення в пам'ятках мови XIV–XVII ст. In: Й. Дзедзелівський (Ed.): Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей. Ужгород, 1982. С. 7–9; Гринчишин, Д. Г.: Лексичні запозичення з тюркських мов. In: Українська історична та діалектна лексика. Київ, 1995. Вип. 2. С. 89–104.

⁸ Лучик, В. В.: Тюркізми в гідронімії середнього Дніпро-Бузького межиріччя. II. Мовознавство. 1996, 2–3. С. 17–27.

⁹ Макарушка, О.: Словар українських виразів, перейнятих з мов тюркських. In: Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1895. Т. V. Кн. 1. С. 1–14.

¹⁰ Рогаль, М. С.: Тюркські лексичні запозичення в українських літописах к. XVII – поч. XVIII ст. In: З історії української та інших слов'янських мов. Київ, 1965. С. 171–192.

¹¹ Туранли, Ф. Г.: Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. Київ, 2000.

¹² Юналаєва, Р. Л.: Про тюркізми – назви одягу у східнослов'янських мовах. Мовознавство. 1982, 4. С. 50–57.

¹³ Халимоненко, Г. І.: *Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва* / Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 1993. Халимоненко, Г. І.: *Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (Лексика тваринництва)* / Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.13; 10.01.01. Київ, 1996.

¹⁴ Войтів, Г. В.: Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. [Текст] : дис...канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 1995; Войтів 1991; Войтів, Г. В.: Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови: Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. Київ, 1991. С. 66–77.

¹⁵ Гриценко, С.: Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ, 2017.

предметом опису яких є польське наріччя, простежимо лексико-семантичні зміни в назвах одягу тюркського походження досліджуваного ареалу. У статті термін тюркізм розуміємо як «різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з тюркських мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (переважно з арабської та перської) чи утворені за їхніми зразками».¹⁶

У тематичній групі назв одягу з усіх запозичень, засвідчених у пам'ятках XVI–XVII ст., у сучасних північноукраїнських говірках найбільше збереглося тюркізмів. Виявлена з кінця XVI ст. лексема *бачмакги* (тур. *başmak* [ЕСУМ I, с. 155–156]) ‘черевики’: *побрали ... боты козловые новые, бачмакги сафяновые, поясъ серебряный* (Луцьк, 1596; АрхЮЗР 3/І, с. 113; цит. за СЛУМ 2, с. 30); у дещо зміненому фонетичному оформленні функціює в сучасних північноукраїнських говірках: *башмак* ‘взуття з дерев'яними підошвами’; ‘чоловічий черевик із телячої шкіри’; ‘жіноче взуття довжиною вище кісточки, із каблуками, часто зі шнурками’; ‘старе розтопане взуття’ [Гримашевич, с. 17]; ‘взуття з валової шкіри’ [Пономар, с. 170]. У слові відбулася спеціалізація семантики: у говірках не закріплено за лексемою загальної назви взуття – ‘*черевик*’, а позначає вона окремі види. Також в одній говірці відзначено семему ‘головний убір заміжньої жінки у формі шапочки з поздовжнім розрізом ззаду, очіпок’ [Гримашевич, с. 17], імовірно, що відбулося перенесення назви (можливо, за подібністю форми) на іншу реалію.

Активно в пам'ятках у різних фонетико-графічних варіантах використовувалася лексема *єр'мякъ, є(р)мякъ, ермякъ, о(р)мякъ, я(р)мя(к), кєрмякъ, кєрмякъ* (п. *giermak / jermak*, тур. *ärmək* [BES I, с. 423]) ‘кобеняк: довгий із відлогами чоловічий одяг із овечого сукна’: *є(р)мя(к) блаки(т)ны(и) лу(н)ски(и) и(з) шнурами шо(л)ку чи(р)воно(го), за которо(го) дано копь две и гроше(и) не(т)дєса(т) два ли(ч)бы лито(в)скоє* (Володимир, 1578; ТУ, с. 171); *кє(р)макъ чо(р)ны(и) фале(н)дышовы(и), коштова(л) золоты(х) три(д)ца(т)* (Володимир, 1605; ТУ, с. 239). Як зазначає Т. Мініковська, аналізована лексема, імовірно, у формі *єр'мякъ* через староукраїнську мову потрапила до польської. На польському ґрунті відбулася фонетична зміна *j* в *g*, яку етимологи однозначно не можуть пояснити.¹⁷ Можливо, графічне варіювання слова в північноукраїнських пам'ятках свідчить про різні шляхи проникнення номена: безпосередньо з тюркських мов (із початковим *є, я* та *ω*) та про вторинне запозичення з польської (з початковим *кє*), на що може вказувати й пізніший час фіксації в текстах у формі з *кє*. Лексема з розширеною семантичною структурою функціює в середньопольських говірках: *арм'як* ‘короткий піджак’, ‘короткий теплий зимовий одяг із домотканого сукна’, ‘кожух, покритий сукном’, ‘кожух із овчини’, ‘широка свита з тонкого сукна без бортів’, ‘довгий верхній зимовий чоловічий одяг’ [Гримашевич, с. 14]).

У пам'ятках другої половини XVI ст. занотовано лексема *жупанъ* (стп. *župan*, іт. *giubonne, diuronne*, араб. *džubbah* [ЕСУМ II, с. 209]) ‘жупан: верхній одяг, оздоблений хутром та позументом’: *жупанъ ча(р)ны(и) канавацовы(и), которы(и) коштова(л) золоты(х) соро(к)* (Володимир, 1605; ТУ, с. 239), яка, імовірно, потрапила в польський варіант староукраїнської мови через посередництво польської разом із реалією, оскільки жупан в Польщі свого часу був звичайною частиною шляхетського костюма, хоча його крій в Україні мало в чому відрі-

¹⁶ Гринчишин, Д. Г.: Лексичні запозичення з тюркських мов. Ін: Українська історична та діалектна лексика. Київ, 1995. Вип. 2. С. 90; Гаркавець, О. М.: Українсько-тюркські мовні контакти. Ін: Енциклопедія «Українська мова». Київ, 2004. С. 747–748.

¹⁷ Miniowska, T.: Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. 175 s.

нявся від звичайної жіночої свити.¹⁸ Напевно, у процесі розвитку назва *жупан* стала номінувати іншу реалію, ніж первинно, бо ще Хв. Вовк зазначав у ХІХ ст., що тепер вона вже цілком вийшла з ужитку та стала рідкістю, навіть у старих козацьких родинах, до такої міри, що в наші часи нам відомі тільки два-три екземпляри в колекціях українських музеїв.¹⁹ На поліському лінгвальному просторі для слова характерна строкатість лексико-семантичних варіантів, оскільки в деяких говірках лексема позначає чоловічий одяг, у деяких жіночий, в окремих уключає ознаки кольору, довжини, матеріалу, з якого виготовлена тощо: ‘чоловічий одяг із сукна з довгими лапами’, ‘чоловіче пальто’, ‘чоловіче пальто з хутряним коміром’, ‘чоловіче осіннє пальто’, ‘короткий чоловічий одяг з якісного сукна’, ‘чоловічий одяг із синьої китайки’, ‘чоловічий каптан із грубої тканини’, ‘кожух’, ‘червоний кожух’, ‘коротка шубка’, ‘свита з грубого домотканого сукна’, ‘теплий піджак із великим коміром’ ‘чоловічий піджак’, ‘чоловіча сорочка’, ‘чоловіча накидка’, ‘жилетка’, також наявне похідне утворення *жупанчик* ‘дівочий весняний одяг’ [Гришашевич, с. 50]; лексеми засвідчено в західнополіських говірках із семантикою: ‘верхній короткий жіночий одяг із рукавами’, ‘короткий верхній одяг із рукавами’ [Пономар, с. 171], ‘маринарка’, ‘жіноче плаття’ [СЗПГ І, с. 159]. У кількох середньополіських говірках первинне значення лексеми зберігається: ‘чоловічий верхній одяг, оздоблений хутром’ [Гришашевич, с. 50]. Лексема *жупан* стала основою для утворення слова *жупица* ‘камізьелька’: *уво (И)вана Слученина с коморы ратушиное вз(ли) и пограбили жупицу по(д)шитую* Луцьк, 1581; ТУ, с. 186). Проте однозначно важко встановити, на ґрунті якої мови утворився номен, наприклад, дослідники історичного словотвору української мови П. Білоусенко та В. Німчук уважають, що в аналізованому утворенні із суфіксом *-иця* відчутне прагнення надати слову «української» форми,²⁰ також із таким суфіксом лексема активно функціювала в ХVІ ст. в польській мові (стп. *żurica*, іт. *giubba*, *giuppa*, ар. *dżubbah* [Brückner, с. 668]), звідки теж могла потрапити в північноукраїнські пам’ятки. Водночас, зважаючи на високу продуктивність суфікса *-иця* в українській мові,²¹ можемо припускати також незалежне паралельне утворення в обох мовах.

Слово *кафтанъ / капътанъ* (тур. *kaftan* [ЕСУМ ІІ, с. 377]) ‘каптан’: *У Матыса Счепановского [!] злулено: ...кафтан лиси(и), копъ две коштова(л)* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 120); *...каптан, котелек кухенный, ... побравиши и пограбивши, его милости отцу архимандриту и всей капитули чернцовъ монастыря Печерского отдали* (Житомир, 1630; АрхЮЗР І/VI, 617 (цит. за: СЛУМ 14, с. 5)); виявлено похідне утворення *кафтани(к)*: *кафтани(к) коштоваль три золоты(х)* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 120). Назва у фонетичному оформленні *каптан* активно функціює в сучасному північноукраїнському наріччі із семантичною варіативністю: *каптан* ‘жіноча блузка’, ‘тонка шовкова блузка’, ‘плетена кофта’, ‘теплий піджак’, ‘чоловічий піджак’, ‘безрукавка’, ‘короткий верхній одяг’, ‘теплий одяг із ватною підкладкою’, ‘чоловіча накидка’, ‘жіноче напівпальто’, ‘старовинний довгий чоловічий одяг із крамної тканини’, ‘старовинний одяг без рукавів довжиною до колін, який щільно облягає стан’, ‘верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром’, ‘довгий чоловічий сукняний одяг із відлогою’, ‘теплий сукняний одяг червоного кольору з клітчастою підкладкою’, ‘жіночий святковий верхній одяг’, ‘верхній одяг із розрізами на боках’, ‘відрізне пальто на ваті з вишитим коміром’, ‘довге тепле чоловіче пальто’, ‘осіннє пальто’

¹⁸ Вовк, Х. К.: Студії з української етнографії та антропології. Київ: «Мистецтво», 1995. С. 145.

¹⁹ Вовк, Х. К.: Студії з української етнографії та антропології, с. d., с. 145.

²⁰ Білоусенко, П. І. – Німчук, В. В.: Нариси з історії українського словотвору (суфікс *-иця*). Запоріжжя-Київ, 2002. С. 113.

²¹ Білоусенко, П. І. – Німчук, В. В.: Нариси з історії українського словотвору (суфікс *-иця*), с. d., с. 6.

[Гримашевич, с. 60–61]), ‘короткий верхній одяг із рукавами’ [Пономар, с. 172], ‘верхній жіночий одяг без рукавів’ [СЗПГ I, с. 210]. Попри семантичну розгалуженість лексеми, зберігається сема ‘верхній одяг’. Водночас в обстежених говірках дослідники засвідчили низку похідних утворень, які стали позначати іншу реалію: *каптаник* ‘жіноча блузка’, *каптанівка* ‘спідниця з атласу з широкими складками’, *каптанка* ‘тепла жіноча кофта на ваті’ [Гримашевич, с. 61]; *каптанець*, *каптанник*, *каптанік* ‘жіноче плаття’, ‘дитяче плаття’ [Пономар, с. 35]. Л. Пономар зазначає, що номени *каптан* та *жупан* є досить поширеними в західнополіських говірках [там само], до того ж в окремих говірках в обох лексемах збігається семантика ‘жіночий одяг із рукавами’, у результаті вони протиставляються в ареальному плані: основний ареал охоплює найменування *каптан*, а в західній частині поширений розсіяний ареал назви *жупан* [там само, с. 57].

Ужито тюркізм *кобеняк* / *копеня(к)* (тур., чаг. *kerenek* [ЕСУМ II, с. 476]) ‘вид верхнього одягу з башликом’: *Тоє(ст) меновите взяли и кєва(л)том пограбили... копеня(к) фале(н) дышовы(и) б(р)унатны(и) с по(д)шивкою, которы(и) коштова(л) ω(с)мь копь гроше(и) ли(тов)ски(х)* (Житомир, 1611; АКЖГУ, с. 33–34). На думку Хв. Вовка, має бути турецького чи взагалі східного походження і могло воно зайти в Україну через Польщу, бо ж у Польщі під назвою *kereniak*, як свідчать польські автори, було дуже довго в ужитку.²² Номен засвідчений у сучасному середньополіському лексиконі. У процесі еволюції аналізована лексема зазнала семантичних змін: у більшості говірок назва набула семи ‘чоловічий одяг’: *кобеняк* ‘чоловічий одяг із хутра, шуба’, ‘чоловіча домоткана свита’, ‘широкий верхній чоловічий одяг із сукна у вигляді накидки з капюшоном для захисту від дощу чи снігу’, ‘чоловічий плащ із відлогою’, ‘чоловічий піджак із підкладкою’, наявна ця ж сема й у похідному утворенні *кобеня* ‘чоловіча домоткана свита’ [Гримашевич, с. 69], крім звуження значення, в окремих говірках спостерігається переінтеграція семантики лексеми: ‘капюшон’, ‘сукняний головний убір із довгими кінцями, який одягають поверх шапки’ [там само].

Упродовж розвитку слово *ко(л)пак* (тур., тат. *kalpak* [ЕСУМ II, с. 486]) ‘ковпак: висока циліндрична або конусоподібна шапка, обшита хутром’: *шапо(к) чо(р)ныхъ и че(р)леныхъ с ко(л)паками ше(ст) ко(п)* (Луцьк, 1565; ТУ, с. 112; *У Миска Шевца [забрали]: шкапу зо вси(м) половую, другуу гнедую, ху(ст) белы(х) скрыня, жуна(н) шиптуховы(и), ко(л) па(к) лиси(и), чы(н)котерь, лужьникъ оди(н), пнзе(и) золоты(х) ω(с)мь, кожухо(в) два* (Житомир, 1649; ДМВН, с. 194) у поліських говірках набуло нових значень: ‘головний убір, пришитий до верхнього одягу, капюшон’, ‘головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, очіпок’, ‘чоловіча хутряна шапка, у якій не відверталися вуха’ [Гримашевич, с. 70]; ‘висока вовняна шапка’, ‘спосіб зав’язування хустки довкола голови так, щоб кінці були ззаду’, також засвідчено похідне утворення *ковпачок* [Пономар, с. 173]).

За посередництва польської мови, можливо, також угорської на позначення різновиду каптана в пам’ятках з’явилася назва *куньтуш* (п. *kuntusz*, уг. *köntös*, тур. *kontoş* [ЕСУМ III, с. 143]) ‘кафтан із відкидними рукавами’: *У Русачька: готовы(х) пнзе(и) золоты(х) тисечу и три(д)цать золоты(х) по(л)ски(х), делия блакитная, куньтушъ чо(р)ны(и), лисями по(д)шиты(и)* (Житомир, 1650; с. 194). Напевно, після того, як зникла реалія, лексема *кунтуш* у середньополіських говірках стала номінувати інші види одягу: ‘чоловічий довгий одяг із доброякісної тканини, в якому поли, комір, рукави обшиті хутром’, ‘верхній одяг із якісного сукна з великими прорізами для рук і довгими фальшивими рукавами, які звисали донизу або частіше перекидалися на спину’, ‘чоловічий і жіночий старовинний

²² Вовк, Х. К.: Студії з української етнографії та антропології, с. d., с. 165.

одяг, який носила шляхта', 'верхній одяг, подібний до фуфайки', 'верхній розпашний одяг без гудзиків', 'халат із фабричної тканини' [Гримашевич, с. 80].

Зберігається в сучасному північноукраїнському наріччі назва *кутась* (тур. *kutas* [ЕСУМ III, с. 162]) 'китиця, бахрама (до коней)': *Устава турецьких товаровъ: ...от кутаса, што до коней, – гроше(у) двана(д)ца(т)* (Луцьк, 1569; ТУ, с. 140–141), подекуди змінивши семантику та утворивши похідні: *кутас* 'балабон на одязі'; *кутаси* 'китиці на одязі' [Гримашевич, с. 80], *кутасики* 'частина чоловічої сорочки біля коміра, що збиралася в забор'; *кутасівка* 'святкова вовняна хустка з китицями' [там само, с. 81]; *кутас* 'китиці, крайки пояса', 'китиці хустки' [Пономар, с. 174]). За спостереженнями Л. Пономар, лексема *кутас* є досить поширеною в західнополіських говірках на позначення китиць хустки та кінців домотканого пояса [Пономар, с. 61].

Використано слово *се(р)пано(к)* (тур. *serpenek* від перс. *sārpānāk* 'жіноча головна прикраса' [ЕСУМ V, с. 221]), яке могло мати значення 'головний убір жінок' чи 'вид полотна зі змієвидним узором': у *Гнати Голощеньяти* (украли – В. Т.): *ло(ж)ни[к]о(в) два, кожухъ одєва(л)ны(у), се(р)пано(к) одинъ, хусто(к) две* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 194). Так, у М. Горбачевського та Є. Тимченка лексема мала семантику 'вид полотна зі змієвидним узором' [Горбачевський, с. 330; Тимченко 2, с. 18], у А. Брюкнера – 'літняк' у жіночому наряді, запозичення з руської мови [Brückner, с. 486], а Хв. Вовк зазначає, що найстаровинніше головне вкриття, що втрималось і досі на півночі і яке вдягають поверх очіпка, – це біла намітка (*перемітка, серпанок*) або взагалі біла хустка.²³ Семантика досліджуваної лексеми в сучасних поліських говірках теж неоднозначна, оскільки назва позначає і головний убір, і тканину, і виріб із цієї тканини: 'намітка з тонкого полотна', 'тонке прозоре полотно' [Гримашевич, с. 147]; Л. Пономар зафіксувала сполуку *серпанкова сподніца* 'спідниця, пошита з тонкого лляного домотканого полотна – «серпанку» [Пономар, с. 179]).

На позначення різновиду свити в північноукраїнських пам'ятках засвідчена назва *сукмань* 'різновид свити, переважно з домотканого полотна': *...Курила Грищевича збили и зранили, при которо(м) зране(ню) ѿ(т)нали... сукма(н) швєбєди(н)ско(г)о сукна, за которы(у), дє(у), дано се(м)дєса(т) гроше(у) лито(в)ски(х)* (Володимир, 1578; ТУ, с. 171); *У Микиты Ту(р)чына [поѿ(т)бира(л) – примітка В. Т.]: ...сукма(н) белоголовьски(у) оди(н), пнзє(у) золоты(х) сто...* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 194). Лексема немає єдиного погляду щодо тюркського походження: укладачі етимологічного словника української мови вказують на «недостатньо обґрунтоване виведення від тат. [sükmän] 'довгий каптан, сукно'» і схиляються до праслов'янського кореня [ЕСУМ 5, с. 470]; А. Брюкнер указує на турецьке походження лексеми, але не подає етимона [Brückner, с. 525]. Лексема збережена в сучасних поліських говірках. Варто відзначити відмінність у використанні номена в середньо- та західнополіських говорах. У першому лексема стала багатозначною: крім свити, позначає інший верхній одяг, зокрема: 'чоловічий і жіночий верхній одяг із розширеними лапами', 'зимовий чоловічий одяг із виложистим коміром і широкими рукавами', 'сіра або чорна свита з червоними вилогами, відкидним коміром і вишивкою в стані', 'короткий чоловічий сукняний одяг' [Гримашевич, с. 153], а в другому, як зауважує Л. Пономар, використовується на позначення переважно свити [Пономар, с. 32], у західнополіських говірках наявний також дериват *сукманка* 'довгий верхній одяг із овечого сукна' [там само, с. 180]).

Виявлено в давніх текстах тюркізм *ѿпа(н)ча* (тур. *yapınca* (*yapınca*), крим.-тат. *јапынцы* [ЕСУМ IV, с. 196]) 'верхній одяг у вигляді широкого плаща': *во(з) мо(у) з су(к)ны и зо (в)*

²³ Вовк, Х. К.: Студії з української етнографії та антропології, с. d., с. 145.

сими крама(р)скими речами, с трема ко(н)ми з у(з)дами, зъ шлеями, з се(д)ло(м), з опа(н)чою... *побрали* (Луцьк, 1564; ТУ, с. 106. Лексему засвідчено в сучасних середньополіських говірках без фонетичних змін, але з розвитком низки лексичних значень: *опанча* ‘довгий верхній одяг у вигляді свити з відлогою, оздоблений на спині та рукавах мотузками, кольоровими смужками’, ‘верхній довгий одяг із сукна’, ‘верхній святковий жіночий одяг’, ‘одяг у вигляді широкого плаща, який одягали в негоду або в дорогу’, ‘кожух’, ‘старовинна довга і широка накидка без рукавів’, ‘плетені панчохи’, ‘незграбно одягнена людина’ [Гримашевич, с. 110]). У деяких говірках відбулася переінтеграція лексико-семантичних варіантів: використання слова на позначення панчіх, розвиток переносного значення (назва людини за зовнішнім виглядом).

Із XV ст., як власна назва, у луцькій книзі використано лексему *Чоботь* [ССУМ II, с. 545], апелював *чоботь* у північноукраїнських текстах записано лише з початку XVII ст. (тат. *чабата*, перс. *čabatan* [ЕСУМ VI, с. 370–371]) ‘чобіт’: *А у другого по(д)даного моего, Радивона, та(к)же взяли се(р)мягу, кожу(х) з ме(ш)ко(м) и (з) ножами, рукавицы, чоботы, ру(ч)никъ – все тоє куплено за двана(д)ца(т) золоты(х) по(л)ски(х)* (Житомир, 1605; ДМВН, с. 36). Лексема в подальшому в українській мові увійшла в активний ужиток. У середньополіських говірках відбулася спеціалізація значення лексеми *чоботи*, оскільки слово не виступає загальною назвою чобіт, а позначає окремі їх види: ‘чоловіче взуття з досить високими халявами’, також на цій території засвідчено значну кількість словосполук зі словом *чоботи* (*чоботи бельгійські, войлочні, восьмигранні, жаб'ячі, з заколотом, комсоставські, рантові, резинові, ризові, шаврові, шарі, шарові, юхтові, ялові*) [Гримашевич, с. 172–173]; побутує лексема в загальному значенні ‘чоботи’ в західнополіських говірках [Пономар, с. 181]).

На позначення верхнього одягу засвідчено найменування *чуга* (тур. *çoha*; припускають, лексема могла потрапити через посередництво угорської (уг. *csuha*) та безпосередньо [ЕСУМ VI, с. 350]) ‘верхній вовняний одяг без рукавів і коміра, вовняний плащ’: *чуга фа(ш)лю(н)дышовая чи(р)воная, лисами по(д)шитая, чуга каразги белои, баггазею по(д)шита* (Володимир, 1578; ТУ, с. 169). Номен функціонує в одній середньополіській говірці зі зміненою семантикою: ‘прямошпінний одяг із саморобного сукна у вигляді свити’ [Гримашевич, с. 174].

Лексема *шлыкъ* (скорочення від тур. *başlık*, тюрк. *baş*; п. ст. *szlyk* [ЕСУМ I, с. 155; VI, с. 438]) ‘кругла або конічна суконна шапка, обшита хутром’: *...мене самого зби(л), сто(р)сова(л), шлы(к) лиси(ш) з головы моеє зо(р)валь* (Луцьк, 1563; ТУ, с. 102); *...у мене с тою воза з ме(ш)ко(м) пограбили... шлыко(в) ма(р)му(р)ковы(х) ня(т), которые коштывали по(л)тораста золоты(х) по(л)ски(х)* (Володимир, 1587; ТУ, с. 214) у північноукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду була досить поширеною, що свідчить про тогочасне перебування позначуваної реалії в активному вжитку. Як зазначає Хв. Вовк, шлик, або, краще сказати, верхня частина його, тобто суконний мішок, що становив дно шапки та звішувався з голови, – і був справжнім головним укриттям у запорожців.²⁴ [Вовк, с. 159]. Номен активно використовується й у сучасних середньополіських говірках, проте спостерігається розпорошеність давньої семантики: *шлик* ‘плетена шапка’, ‘зимова шапка, дно і верх якої з червоного сукна’, ‘чоловіча шапка, обшита хутром’, в одній говірці назва позначає первинну реалію ‘козацька шапка з сукняним видовженим верхом, який звисає донизу’, ‘хутрянний старовинний головний убір’ [Гримашевич, с. 179]).

²⁴ Вовк, Х. К.: Студії з української етнографії та антропології, с. d., с. 159.

Із XIV ст. функціює в українській мові номен *шуба* (*шюба*) [ССУМ II, с. 566]. У північноукраїнських текстах лексема *шуба* (п. *szuba*, свн. *schüba / schoube*, іт. *giubba*, ар. *jubba* [ЕСУМ VI, 484]) ‘шуба’: ...*все ω(t) мала и до велика побрали, пограбили, а то ε(ст) меновите: ...шуба лисяя зави(и)ковая, спра(в)лєная за ко(n) ω(с)мна(д)ца(т)* (Житомир, 1605; ДМВН, с. 58) засвідчено на початку XVII ст. Але раніше виявлено демінутив *шубка боброваа* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 79), *шубка бєли(н)ная* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 106), *шубка заєчая* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 108) ‘шуба’. Лексема належить до активного фонду сучасної української лексики, поширена в усіх обстежених говірках Середнього Полісся (записи здійснено Г. Гримашевич у 316 населених пунктах): *шуба* ‘довгий зимовий одяг із хутра (штучного або натурального)’ [Гримашевич, с. 182]). Л. Пономар у середньополіських говірках виявила також відмінну семантику аналізованої лексики: ‘кожух’, ‘одяг із кранної тканини, краї та комір якого обшиті хутром лисиці’, водночас, за спостереженням дослідниці, назва *шуба* в говірках, розташованих у басейні Горині, фіксується лише в колядках та народних піснях, а в західнополіських – активно побутують тільки похідні утворення [Пономар, с. 30].

Виявлені інші лексеми тюркського походження в сучасному поліському словниці не зафіксовано: *делея, делея, делѣя* (тур. *degiley, degle* [ЕСУМ II, с. 28]) ‘верхнє вбрання у вигляді плаща, підшитого хутром; довга ведмежа або вовча шуба’: ...*у по(д)даного мєого Федора Лапузы, у коморє его, ω(t)би(в)ши замо(к), кєва(л)то(м) має(т)но(ст) побрали, а мєновите: на(и) пє(р)вє(и) взяли дєлєю фалю(н)дышовую чи(р)воную, кита(и)кою зеленою по(д)шитую, купленую за два(д)ца(т) золоты(х) по(л)ски(х)* (Житомир, 1605, ДМВН: с. 36); ...*а мєновите за... ба(р)ву дєлюю фалєньдышовую новую, перо(м) сини(м) ку(т)норованы(м) по(д)шитую...* (Житомир, 1611; АКЖГУ, с. 101);

делюра: (стп. *delura, deljura*, тур. *telli* [Сл.УМ 7, с. 227–228]) ‘довгий верхній одяг’: *пограбили... дєлюру брунатную, фалєньдышовую, зелєнымъ киромъ подшитую, шапку, хустѣку* (Луцьк, 1609; АрхЮЗР 6/І, с. 357).

Отже, слова тюркського походження активно проникали в українську мову переважно з реаліями, які вони позначали. У проаналізованих північноукраїнських текстах XVI–XVII ст. виявлено чималу кількість назв одягу та взуття, запозичених з тюркських мов. За лексикографічними працями висновкуємо, що майже всі з них потрапили в староукраїнську мову в XVI–XVII ст. Переважна більшість назв збереглася в активному вжитку північноукраїнського наріччя, зазнавши різних лексико-семантичних процесів. У більшості назв відбулося розширення лексико-семантичних варіантів (*срмяк, жулан, кафтан, колтак, сукман, опанча, шлик*), пов’язане із зміною зовнішнього виду реалії; звуження семантики (*кобеняк*), трохи менше слів зазнало семантичної переінтеграції (*башмак, кобеняк, кунтуш, кутас, чобот, чуга, шуба*) та спеціалізації (*башмак, чобот*). Динамічні процеси в аналізованому ареалі у відповідній тематичній групі свідчать про активне використання реалій, які позначували тюркізми, та модифікацій їх форм тощо.

Список умовних скорочень використаних джерел

- АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004.
АКЖМУ – АКЖМУ: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ, 1965.

- АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002.
- АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов. Ч. 1–8. Киев, 1859–1914.
- Горбачевський – Горбачевский Н. И. Словарь древняго актоваго языка сѣверо-западнаго края и царства польскаго / Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. München, 1992.
- Гримашевич – Гримашевич Г. І. *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*. Житомир, 2002.
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. зб. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ, 1981.
- ЕСУМ – ЕСУМ: Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Пономар – Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся. Київ, 1997.
- СЗПГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У 2-х тт. Луцьк, 2000.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2022. Вип. 1–22.
- СР – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / упорядн. Г. В. Боряк та ін. 1993.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. Київ, 1977–1978.
- Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / підгот. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. 2003.
- ТУ – Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990.
- BES – Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa, 2000. Т. 1–2.
- Brückner – Brückner A. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1957.
- SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku* / Red. nacz. Mayenowa M. R. Т. 1–XXXVI, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966–2012.